

Cigány módra – magyar módra

Együttélési viszonyok egy mikroközösség sztereotípiatörténetein át

„Hát én nem tudom, hogy Isten ne verjen meg, de én sem – ki tudja –, hogy szeretem vagy állhatom a cigányokat. Egyszer, hogy olyan, hogy is mondjam, viszsztatásítóan is viselkednek, vagy ez, hogy bármit nem tudsz rábízni, olyan nem tudnak rendesen viselkedni. Olyan zajosak, olyan parasztul viselkednek egyszerűen. Bár akivel az ember már meg van szokva, hogy nálad dolgozik, vagy az embert ismered valamiből, valamilyen szokását, azt még könnyebben eltűröd, de mindenkit össze-vissza nem. Aztán vannak köztük is olyan gálántok, olyan gögösök, aztán azok olyan pökhedelmek, úgy viselkednek, ilyen elbizakodók, hogy ilyen nagy gazdák, hogy mennyi mindenük van. Meg is felel neked esetleg. [...] Mondjuk velünk ilyen nem történt.” (Középkorú magyar nő)

Bábá Gruja családja¹

Bábá Gruja hatvannyolc éves cigány ember,² családjával együtt él egy dél-erdélyi település külső utcájának szélső részén. A három generáció által lakott porta a település többi cigány portájához hasonlóan több részre tagolódik. A régi ház-

¹ Hálás vagyok bábá Grujának és családjának, hogy befogadott a házába, segítette mindennapjaimat, elnézte tévedéseimet és megkönnyítette munkámat. Köszönöm Mári mámának, Lenuťának és Nicának, hogy bevezettek a közösségbe, vállalták értem a felelősséget, s kérdéseikkel és tanácsaikkal eligazítottak a mindennapokban.

² A helybeli cigányokat a nem cigány közösségek cigányoknak nevezik. Amikor magyarul beszélnek, ők is cigánynak nevezik magukat. Amikor egymás közt oláh cigányul beszélnek, akkor a rom/romnji elnevezést használják. Ezért a tanulmányban – alkalmazkodva az ő terminusukhoz – a cigány elnevezést használom.

ban, külön bejárattal laknak az „öregek” (Gruja és Mári máamá) és a „fiatalok” (Csaba és Lenuța). Az „új házban” laknak a „fiatalok” még hajadon lányai (Nica, Ráchel és Gábi), illetve külön bejárattal lehet bejutni Grujáék kisebbik gyermekéhez (Marci) és annak családjához (Mihaela és Madalina, Bobi, Gyula). Az udvaron és a hozzá tartozó hátsó részen található a disznóól, az istálló és leghátul az udvari budi. Az udvar első látásra összevisszaság látszatát kelti: kiterített, száradó ruhák, összetákolt, düledező ólak, pléhtetős, befejezetlen „új ház” és vakolatlan „régí ház”. A kertben elburjánzó növényzet egyfelől, veteményes, kukoricás, virágoskert másfelől. A házrészek minden funkciót betöltő szobái színes, nyomatos képekkel, falvédőkkel díszítettek és bútorokkal zsúfoltak.

A család élete kora hajnalban kezdődik, Lenuța megeteti és megfeji a tehenet, elviszi a tejet a „csarnokba”. Mári máamá enni ad a disznóknak, Gruja kihordja alóluk a trágyát, Csaba megeteti a lovat és körbenéz a portán, számba véve az aznapi teendőket. Két lánya ekkor már készülődik: egyik a városi munkahelyére, másik az iskolába. Harmadik lánya a háztartásban segít. Grujáék nagyobbik fiának, Marcinak a családja nem tart állatokat, így ők később kelnek, és a nap nagy részét – ha nem adódik alkalmi munka – a portán, illetve a kapu előtt töltik. Sem Marcinak, sem Mihaelának nincs állandó munkája, mindennapi megélhetésüket (hasonlóan a falu munkanélküli rétegéhez) szociális segélyből és alkalmi munkákból fedezik.

Gruja családja nyáron, miután ellátta az állatokat, kiszekerezik bérelt vagy saját földjére az ottani teendőket végezni. A munka mennyiségétől függően maradnak ott délig vagy estig. „Nagymunkaidőben” gyakran sötétedésig dolgoznak, ha kevesebb a munka, ebéd után hazamennek. Ez utóbbi esetben, ha nem akad más teendő, a délután pihenéssel, kisebb barkácsolással, mosással, főzéssel telik.

Gyakran már nyár derekán nekilátnak a téglavetésnek. Nem minden évben vágnak bele, csak akkor, ha számításuk szerint marad rá idejük, illetve ha belátható időn belül nagyobb összegre lesz szükségük. A téglavetés egyaránt igénybe veszi a család asszonyainak és férfijainak munkaerejét és kitölti egész napjukat. Erőpróbáló feladat, s ezeken a napokon másra nem marad energiájuk; a munka előkészületéhez (azaz az anyag begyűréséhez és kivetéséhez) annyi idő szükséges, hogy csak nagy mennyiség készítése esetén éri meg a befektetett munkát.

Grujáék kisebbik lánya, Annuska közel lakik a szüleivel. Portájuk házilag készített téglából épült, kicsi, kétszobás épület, melyben még nőtlen fiúgyermekükkel, Jánossal élnek egy háztartásban. A „legény” kőművesként dolgozik az építőiparban. Annuskáék napjuk nagy részét nem otthon töltik, hanem átmennek özvegy anyósának közeli házába. Anyósa istállójában tartják disznójukat és tehenüket, illetve a nagy kétszintes épület egyik üres szobájában rendezték be seprűkészítő műhelyüket. A műhelyben Annuska férje, Géza vágja a seprűkészítéshez szükséges cirokot, majd az Annuska által megvarrt seprűt nyélre drótozza. Átlagosan ötven seprűt készítenek egy nap, ez reggeltől délutánig tartó elfoglaltságot jelent

számukra. A seprűket korábban Géza és Annuska hordta eladni, de most már egy falubeli cigány nőnek adják tovább, aki a közeli város piacán értékesíti az árut.

Annuskáék lánya, Annamária, férje családjához költözött. Míg ő otthon tölti napjait újszülött csecsemőjével, anyósa ruhával házal. Az árut a fővárosban veszi meg, s vagy a falujával szomszédos településeken árulja, vagy Moldvába, Havasalföldre és Magyarországra utazik üzletelni. Áruját zsákokban és kosarakban szállítja, majd a kiválasztott településeken házról házra járva alkudozik, ahogy mondják: „biznicel”. Munkájával jól keres, s ez is hozzájárul ahhoz, hogy családja a helyi viszonyokhoz mérten jómódúnak számít.

Bába Gruja családjának megélhetését tehát változatos munkák biztosítják. A család mindennapi életének ritmusát a föld és az állatok körüli munka, illetve egyéb tevékenységeik határozzák meg. Nyáron az időszakos munkák (szántás, vetés, kaszálás, kapálás, téglavetés, üzletelés), télen a mindennapi háztartási munkák tagolják a napokat. Anyagi helyzetük hasonló a nem cigány családokéhoz. Megélhetési lehetőségeik viszont változatosabbak. Mindennapi életvitelük nagy vonalakban megegyezik a falubeli magyar és román családokéval, hiszen a falubeli hagyományos közösségi normák egységesek és mindenkire vonatkoznak.

Cigány és nem cigány életvilágok

„Én, mondjuk, nem ülnék ki [azaz beszélgetni a cigányokkal a kapu elé], nem egyébért, hogy most én, ki tudja, mire tartom magam, de ... mégsem, ezt a távolságot meg is kellene az ember – minden ember, minden magyar vagy román – tartsa. [Miért?] Tudja a jó Isten, így szoktuk meg vagy így nevelkedtünk ebbe a ... így különlegesebbet nem tudunk, hogy most azért, mert itt loptak vagy öltek, nálunk ugye semmi, sőt, nem mondom, mert így respektálnak s köszönnek. De most úgyis ez a rétegtkülönbség vagy nemzetkülönbség ... Így voltunk nevelve vagy szoktatva.” (Középkorú magyar nő)

Bába Gruja családjának és rokonságának mindennapjait és életkörülményeit azért is érdemes volt megismerni, mivel a falubeli oláh-cigány közösség széles rétegének mindennapi életvitelét reprezentálja.³ Gruja családja – a magyarok jellemzése szerint – falubeli „tipikus cigány” család, erős cigány identitással és a magyarok életviteléhez többé-kevésbé hasonló mindennappal.

³ A szakirodalom szerint az oláh-cigányok számos különböző törzsre oszlottak. Ebbe tartoznak a lovári, a csurári és a kelderás nyelvet beszélő csoportok is. (FRASER 2002: 19–30.) A falubeli cigányok magukat cigánynak vagy rom-/romnjinak nevezik, csupán konkrét rákérdezésre szűkítik „kalderás”-ra vagy „leketár”-ra belső elnevezésüket.

A cigány közösség keskeny rétege módos; nagy portákon laknak, több autó is van a tulajdonukban, földdel és állatokkal rendelkeznek, boltot, kocsmát nyitottak a faluban.

A cigány közösség legszélesebb rétege közepes anyagi körülmények között él. A családok nagy része vásárol vagy bérel földeket, illetve a magyarok/románok földjein dolgozik bérmunkában. Több család is végez hagyományos „cigány-munkákat”: téglavetést, seprűkötést, kéményseprést, illetve foglalkoznak erdei gyümölcs és gomba szedésével, árusítással. A magyar vagy a román közösségek nem foglalkoznak hasonló munkákkal.

A cigány közösség keskeny rétege a létminimum alatt él. Ők állami segélyekből és időszakos munkákból – tormaszedés, seprűkötés stb. – tartják fenn magukat. A szegényebb családoknál jellemző a nagyobb számú gyermekvállalás; a módosabb családok két-három gyermeket nevelnek.

A cigányok a falu főutcájának két végét tömbben lakják.⁴ Egyik részüket „hátsó cigányoknak”, a másikat „külső cigányoknak” nevezik. Ezek az elnevezések a lakhely szerinti megoszlásra utalnak, de jellemző, hogy a cigány közösség is ezt az elnevezést alkalmazza magára. Él még néhány cigány család elszórva a magyarok között is, a falu feletti dombon.

A cigány porták építészeti stílusa hasonlít a falubeli magyar és román házakéhoz.⁵ Az újonnan épített cigány porták is megőrzik a falubeli egységes stílust, pusztán a házak építőanyaga utal arra, hogy nem magyar vagy román családok számára épül a ház. A cigány családok, kevés kivétellel, csak „cigánytéglából” építkeznek.⁶ A gazdag cigányok portái többszintesek és erődítményszerűen előlről zártak. Néhány magyar módos család is építtetett kétszintes házat, nagy, kétszárnyas kapuval, ez azonban ritkább közösségükben. A magyarok általában szüleiktől örökölt portákon laknak, melyeknek legfeljebb belső udvarát és tereit alakítják át, de utcai frontját megőrzik eredeti jellegében. A szegényebb cigányok házai alacsonyok. A külsejükben is elütő, kisméretű, színesre festett vagy vako-

⁴ A 2002-es népszámlálás eredménye alapján 863 magyar, 1283 cigány és 1264 román él a faluban. Ezek a számok két összevont település eredményeit mutatják. A két település közös közigazgatás alatt volt. 2004-ben a helyközi választások után a két közösségben szavazást írtak ki a települések szétválásával kapcsolatban. Ennek eredménye pozitív lett, így az általam kutatott település lakosságának száma is megváltozott. A Polgármesteri Hivatal belső felmérése alapján a falu lakossága 1804 fő, ebből 877 a magyar, 535 a cigány, 387 a román és 5 a német lakosok száma.

⁵ Ennek az az egyik oka, hogy a házakat a cigányok a magyaroktól vették meg.

⁶ „Cigánytéglának” nevezik a falubeli romák által agyagból készített, kiégetett téglát. Míg a magyar gazdák csak bizonyos részeket építenek „cigánytéglából”, például a szobák válaszfalait, a kéményt, a pajtát, az ólakat stb., addig a helybeli cigányok gyakran a ház egészét házilag készített téglából falazzák fel.

latlan házakban csak a nehezebb körülmények között élő cigányok laknak. Ezek a porták a település szélén levő mellékutcában és a domboldalon vannak, tehát nem határozzák meg a faluképet.

A falubeli magyar és cigány közösségek, hasonló életformájuk ellenére, határozottan elkülönülnek a településen. Ezt a fizikai⁷ és mentális határt egyaránt meghúzzák a magyar, a román és a cigány közösségek tagjai is.

Mindemellett a közösségek egymás ellen irányuló sztereotípiarendszerei⁸ is utalnak a határ „két oldalára”. A sztereotípiatörténetek által lefedett területeknek van néhány kiemelt, kedvelt pontjuk. Ezek közé tartozik például a másik közösség erkölcsi életének taglalása,⁹ illetve a családok létfenntartásához szükséges munkavégzések és az ahhoz kapcsolódó bérmegeállapodások minősítése. Mind a két terület sztereotipizálása kölcsönös, azaz mind a cigányok, mind pedig a magyarok és a románok is gyakran mesélnek a „másik” közösség mindennapjairól „jellegzetes” történeteket, hangsúlyozva azok etnikai elemeit. Ezek a történetek a falubeli normarendszer vélt vagy valós megszegéséről szólnak, kiemelik a történet szereplőinek normatörő viselkedését, amelyet szinte minden esetben a „másik” nemzetiségi sajátosságaival indokolnak.

Normák és stílusok

„Én ott vótam, magyar emberekkel vótam, egyedül vótam cigán közöttik, s a szó eléfordult ott, s az egyik magyar ember azt mondja, hogy »igen-igen, Gruja, de a cigánból«, azt mondja, »magyar ember nem lesz soha«. »Hát nem, de a ma-

⁷ Ha a falu cigány és nem cigány utcájának határát egy idegen látogató átlépi, néhány lépés után többen is érdeklődnek úti célja felől. Amennyiben valakit konkrétan keres a látogató, akkor odavezetik, ha viszont más céllal (például vallási térítőként) érkezik, akkor rövid időn belül távozásra szólítják fel. Mindez a falubeli magyarokra és románokra nem vonatkozik. Őket, miután átlépték a „határt”, köszöntik, de csak ritkán érdeklődnek úti céljuk felől.

⁸ A sztereotípiák lényege a kategorizáció (HUNYADY 1996: 3). ALLPORT (1999) a kategóriával társult túlzó nézetként jellemezte a sztereotípiát. A „sztereotípiák társadalmi csoportoknak vagy rétegeknek tulajdonított jellemzőket foglalnak magukba”, melyek társadalmilag elfogadott hiedelemrendszereket alkotnak. A sztereotípiák ezáltal a szociális kategóriák mentális reprezentációjává válik (HUNYADY 2001: 53, 142). A sztereotipizálás során a társadalmi csoportokra vonatkozó hiedelmeinket, azaz sztereotipikus tudásunkat használjuk közösségek, csoportok, vagy a csoportok egyes tagjainak megítéléséhez (BANAJI 2003: 64).

⁹ Ezek a sztereotípiatörténetek általában a (cigány és magyar) nők viselkedését minősítik. Lásd erről BAKÓ 2005, ugyanebben a témában OKELY 1998: 201; WILLIAMS 2004: 326–342; RAO 1996.

gyar emberből cigán lehet akármikor. Ez igaz, hogy cigánból magyar nem lehet, de a magyarból cigán lehet akármikor, mert a magánviselet [azaz a viselkedés] is itt a faluban is olyan ... úgy el vadtok, hogy már szinte-szinte meg is haladtátok a cigánokat». Többet nem szólott egy árva szót sem. [...] A más magyarok, akikkel vótam, »na ez aztán megmondta neked«, hát megmondtam, megmondtam, ami van. Hát én beismerem aztot, hogy cigán ember vagyok, nem lehetek magyar ember sohasem, de viszont a magyarból cigán lehet akármikor.» (Idős cigány férfi)

A fent idézett szöveg egy 2004 nyarán Dél-Erdélyben végzett kutatás¹⁰ során készített beszélgetés egy részlete. Jellegzetes, falubeli véleményrendszert mutat be, mely a faluban élő cigány és nem cigány közösségeket egyaránt jellemzi. Beszélgetőtársam cigány és nem cigány meghatározásának sajátossága hívta fel a figyelmemet arra, hogy kutatásom fontos pontjává – a „másik” közösséget sújtó jellegzetes sztereotípiákon keresztül – a falubeli viselkedési normákat és ennek tükrében az együttélési viszonyokat tegyem. A falubeli normarendszer kutatása a mindennapi együttélési gyakorlat szinte minden területét lefedte. Erkölcsi, viselkedési normatöréseket – és ezen keresztül normákat – előszeretettel emlegettek mind cigány, mind nem cigány beszélgetőtársaim.

A két közösséget elsősorban a munkavégzés köti össze, s így ennek témája kapcsán megsokasodtak a történetek. Ezek a történetek az együttélésnek sajátos olvasatát mutatták meg. Ennek megismerése pedig felfedte, hogy a „kultúra bennszülöttei”¹¹ együttélésük során milyen területeket tekintettek fontosnak és hogy hol keletkeztek azok a „kritikus” pontok, amelyek az elbeszélések során sztereotípiázódtak. Így elemzésem a beszélgetőtársaim által kiemeltnek tartott területeket érinti.

Falubeli történetek sora szólt a cigányok „lusta”, „hitvány” munkavégzéséről és a „hajcsár” magyar gazdák „fukar” fizetségéről. Mindezt érdekessé tette, hogy a mindennapi megélhetésük megteremtése során a falubeli közösségek számtalan esetben kerültek kapcsolatba, megélhetési rendszerük kiegészítette egymást.

¹⁰ A kutatást az OTKA (TO42 767 Kárpát-medencei roma és nem roma interetnikus kapcsolatok kutatása) támogatta. 2004 júniusa és augusztusa között állomásozó terepmunkát végeztem a faluban. A falu központi terén béreltem házat; ennek a térnek jellemzője volt, hogy a magyar és a cigány negyed átmeneti területe, mindamelllett a falu vezetésének bürokratikus és vallási tere (Polgármesteri Hivatal, unitárius templom, orvosi rendelő, kocsmá, bolt) is volt egyben. 2005-ben újabb terepmunkát végeztem a faluban. Ekkor a „külső” cigányság egyik családjának portáján laktam. Ebben az utcában négy magyar családon kívül csak cigány családok éltek. Az engem befogadó cigány család három mikrocsaládból állt. Az „öregszülőkkel” lakott két fiúgyerekük és azok családjai.

¹¹ NIEDERMÜLLER 1994: 105.

Vagyis a magyar gazdák sem tudták földjeiket megművelni a cigányok munkereje nélkül, míg a cigány családok nehéz gazdasági helyzetbe kerültek volna a falubeli munkalehetőségek nélkül.

A kutatás során arra kerestem a választ, hogy hol van a határ a cigány és a nem cigány életvilágok között. Hasonló keretek közt mozgó mindennapjaik miben különböznek? Mitől válik egy, a falubeli normarendszert követő életvitel jellegzetesen cigánnyá vagy magyarrá/románná?¹² Mennyire jelennek meg az életmód-„másságok” a falu közösségének sztereotípiatörténeteiben? És mi van a sztereotípiatörténetek által hangsúlyozott viselkedési rendszerek mögött?

Tanulmányomban a kérdésekre a település sztereotípiatörténeteinek keresztül keresem a választ. Úgy vélem, hogy a sztereotípiák – Fredrik Barth¹³ fogalmával élve – az identitás kulturális „címkei”, melyek jelentősen megkönnyítik egy csoport, közösség elkülönítését, kapcsolatait és érintkezését, és rámutathatnak arra a határra, illetve a határ mibenlétére, amely a közösségek között húzódik. A sztereotípiatörténetek vizsgálatán keresztül feltárhatóvá válik a cigányok és a nem cigányok munkavégzéshez való viszonya. Ezen keresztül pedig körvonalazhatók azok a mentalitásrendszerek, amelyek meghatározzák a magyar, a román és a cigány közösségek mindennapjait. Mindez együttesen adja meg az alapját annak a falubeli sztereotípiarendszernek, melynek megjelenése a munkáról szóló történetekben látványosan tetten érhető, s mely új olvasatát adja az együttélési viszonyoknak.

Munka és megélhetés

„Legrosszabb népek [a magyarok], azt akarják, hogy az ember menjen, kolduljon nálik a kapun. Meg es mondták: »Jöjjetek, ti, cigányok, hogy dolgozzatok egy kupa lisztért egész nap.« Nem lehetséges az, az embertől megkövetelni, hogy dolgozzál egy kupa lisztért egész nap. Nagyon sajnós.” (Középkorú cigány férfi)

„Nekem jobban esik, ha ott vagyok velük, mert nem dolgoznak. Azt mondom, »ha Bécsbe viszed is, cigány marad«. Mert ha napszámot fizetsz nekük, s úgy fogadod őket, az akkor lehet egy fél méter [azaz föld] is, s akkor eltöltik az egész napot rajta, ha nem hajtod, ha nem vagy mellettük. Állingálnak, cigarettáznak, mondnak, s akkor állandóan én [kell dolgozzak]. Inkább hátul vagyok, nem elöl, s akkor taszítom őket valójába »Ne’, húzd ki azt a burját!«, vagy »Ne’, hajolj le!«, vagy »Többet ne pipálgatok!«.” (Középkorú magyar nő)

¹² Tanulmányomban az elemzés határát a cigány és nem cigány világok között húztam meg. Így a román és magyar közösségeket nem elemzem külön. Ennek oka egyrészt az, hogy élesebb a határ a cigány és nem cigány, mint a román és magyar közösségek között, s jelen tanulmányom ez előbbi rendszert kívánja bemutatni.

¹³ BARTH 1969: 117–134.

A földmunka

A fenti két interjúrészlet jellegzetes falubeli véleményeket mutat be. Ezekhez hasonló előítéletek mindkét közösség verbális rendszerében élénken élnek, azokat gyakran hangoztatják, témájuk különböző szituációkban kerül elő. A munka elhanyagolásával, a lusta és nemtörődöm munkavállalókkal, vagy a szigorú, kegyetlen, érzéketlen munkaadókkal foglalkozó történetek rámutatnak a cigány és a nem cigány normák és „stílusok” különbözőségére.

Mielőtt ezeket a történeteket bemutatnám, érdemes táblázatban összefoglalni a közösségek főbb megélhetési formáit. A táblázat sorszámai a munkalehetőségek, a közösségek életében betöltött fontosságát mutatja. A sorrend nem jelent egyben kizárólagosságot is, azaz egyszerre többféle munkalehetőségből is élhetnek a családok, amint azt például a tanulmány elején bemutatott Gyorgyica család esetében is láthattuk.

magyar/román	cigány
1. földművelés ¹⁴ /állattartás	1. mezőgazdasági napszámos bérmunka
2. állami munka	2. segély
3. vállalkozás	3. üzletelés
4. külföldi munkavállalás	4. „cigánymunka” (téglavetés, seprű- és gyékénykötés, kéményseprés)
5. segély	5. külföldi munka
	6. vállalkozás
	7. földművelés bérelt földön
	8. földművelés saját földön
	9. állami munka

A falubeli magyar és román közösség fő megélhetési forrása a rendszerváltás óta a földművelés és az állattartás. A településen a nem cigány gazdák hetven százaléka rendelkezik földműveléshez szükséges gépekkel.¹⁵

Az állattartás elsősorban szarvasmarha- és bivalyartásra korlátozódik, de több család foglalkozik juhtartással (elsősorban a románok), illetve lovakat is tartanak mezőgazdasági célokra. A gazdák nagy része pusztán saját használatra tart lábas-

¹⁴ A nem cigány gazdák általában saját tulajdonú földjükön dolgoznak. Előfordul az is, hogy idősebb rokonaitól terményhányadért átveszik a földet használatra, ám ezt nem nevezik földbérlésnek.

¹⁵ Ez a nagyszámú géppark egyedülálló a környéken. Egy hollandiai gazdaköri kapcsolatnak köszönhetően a falubeli nagyzadák jutányos áron jutottak hollandiai használt mezőgazdasági gépekhez.

jószágot, nagyüzemi tejtermeléssel csak két család foglalkozik a faluban. A cigány családok kis százaléka rendelkezik csak földtulajdonnal, s a cigány földtulajdonosoknak – egy eset kivételével¹⁶ – nincs birtokukban nagyobb földdarab. Ez az oka annak, hogy a cigányok a saját földből való létfenntartást az egyik utolsó szempontként sorolták fel.

A mezőgazdasági bérmunkának, illetve a földbérlésnek viszont kiemelt szerepe van a cigányok létfenntartásában. A bérmunkának hagyománya van a faluban. A negyvenes évek közepéig a nagygazdák cigány munkásokkal műveltették meg földjeiket, s e gazdasági kapcsolatnak sajátos rendszere volt:

„Nálunk a cigányok dolgoznak úgy egész családosiilag a magyaroknál, románoknál, a rendes cigányok. Visszatért a régi szokás, ami volt a magángazdaságok idején, hogy családok dolgoztak vagy részben, vagy napszámban. S akkor már tudták is a gazdák, hogy melyek azok a cigány családok, amelyikekre rá lehet bízni egy földdarabot, mert azt becsületesen meg is dolgozza. A kollektivizálás egy olyan zárójel volt, mintha, s akkor ott kezdődnek a dolgok, ahol abbahagytuk, mert ugyanazokat a cigány családokat fogadják el ugyanazok a falusiak, románok, magyarok, akikkel valamikor az ő szüleik dolgoztattak. Azok [a cigányok] viszont adnak arra, hogy igenis őket fogadják csak el, mert az ő őseik is ezt csinálták. Van egy ilyen mérce, ami elég biztató, hogy adnak a cigányok is arra, hogy milyenek tartják őket a falusiak [azaz a nem cigányok],¹⁷ kiben bíznak meg, kiket tartanak becsületeseknek, kiket nem. Ők maguk is már úgy mondják egymásra, hogy X család nem megbízható vagy ilyesmi.¹⁸ Kialakul egy ilyen, hogy a mi értékrendünk átmegy hozzájuk. Hajdanában is volt, most is visszatért, hogy azokat a családokat, akik dolgoztak részbe [azaz felébe vagy harmadába művelték a földet], az a gazda segítette élelemmel, ruhával [akinél dolgozott], ha

¹⁶ Egyetlen cigány családnak van csupán nagyobb földtulajdona. Ez a család a cigány közösség legmódosabb családja, tagjai a második világháború előtt Németországban dolgoztak, s az így megkeresett pénzen tudtak nagyobb fölbirtokot venni később.

¹⁷ Érdemes megjegyezni, hogy ez a fordulat gyakori a magyarokkal és a románokkal készített interjúkban. Önmagukat falubelieknek nevezik, míg a helyi cigányokat nem.

¹⁸ Mindez pusztán a cigány–nem cigány párbeszédre jellemző. A cigányok belső megítélési rendszerét nem ez határozza meg. Egy cigány–nem cigány beszélgetés során a rom általában hierarchikusan alacsonyabb helyzetben van, mint beszélgetőtársa. Ezt a magyarok és a románok gyakran érzékeltetik is, így például az utcán nem állnak meg beszélgetni, hanem továbbmenve, hátrafelé „szólnak” a mögöttük haladó cigány emberhez. A cigány–nem cigány beszélgetéseket jellemzi, hogy a cigányok „alkalmazkodnak” beszélgetőtársuk véleményrendszeréhez, s így a számára elfogadható véleményt hangsúlyozzák. P. Williams hasonló módon jellemzi a cigányok „társadalmi szerepét”: „Azok, akik behatóbban foglalkoznak a cigányokkal, egybehangzóan állítják, hogy a cigányok hamar megérzik, hogy mit vár el tőlük beszélgetőtársuk, és bámulatos könnyedséggel bújnak az elképzelt alak bőrébe.” (WILLIAMS 1996: 69.)

megszorult az a cigány család, odaszaladt valamiért, vagy beteg volt a gyereke, vagy szüksége van a szekérre. Vagy éppenséggel bejár a gazdához fejni. Ott van az, hogy csak azokat, akik éppen tisztábbak, és a felügyelet mellett, hogy a tehénnek a tőgyéhez, hogy szabad hozzányúlni. És persze ő sem megy akármilyen gazdához, ő is ad arra, hogy kinek dolgozik.” (Középkorú magyar nő)

Az ötvenes években, a termelősövetkezetek¹⁹ megalakulása idején a cigányok egy része ott kapott munkát. Erre az időszakra az idősebb cigányok úgy emlékeznek, mint a biztos megélhetés és jólét éveire. Ezeket a történeteket sokszor elmesélik, sőt a kollektivizálás idején még nem élt fiatalok történeteiben is előfordulnak összehasonlítási alapként mai helyzetükkel. A történeteknek jellegzetes elemük, hogy a korszakot a cigány és nem cigány kapcsolatok „aranykoraként” mutatja be, amikor a cigányok is állami munkahellyel rendelkeztek, s ezáltal hasonló „jogok” illették meg, mint egy nem cigány munkásembert.

„...az ember, akinek kedve s akar dolgozni, az tud. Most is mennék a gyárba tiszta szívesen, ha vóna munkahely a pénzért, hogy tudjam segíteni a gyermeket. De nincsen, nem fogadnak sehol. Ezelőtt mégis a szegénység részire könnyebb volt. Miért? Mert vót állami gazdaság, mentünk másfelé dógozni. Sokat dógoztunk itt H-ben a zöldségkertészetnél. Ott hat hónapot dógoztál vagy hetet szinte, ott nem kellett búsulni az ételt. Adtak kicsi pénzt, s ősszel, mikor oda került a dolog, a mérnök mondta, hogy az utolsó két hetet, amit dolgozunk, dolgozzunk az élelemért. Káposzta, pityóka s mindenféle, amiből kerteltünk, s így dolgoztunk véle, hogy télire hordtuk haza, hát annyi gyűlt össze, hogy két egész remorkát [utánfutó] meg-raktál, és úgy hoztuk haza...” (Idős cigány férfi)

1989 után a cigányok nem kaptak földtulajdont, amit komoly sérelemként éltek meg. Főleg a földművelésből élő cigányok körében keringtek történetek a jogos földtulajdonról, és arról, hogy a szomszéd falvak cigány lakosai a rendszer-váltás után földet kaptak.²⁰

„Itt hibás senki sem az égvilágán, sem román, sem magyar. Itt hibás a cigán. Miért? Azért, mert most volt a cigánnak az erő a kezibe.”²¹ Arra a képessége, hogy megkérje a jogát. Nálunk, Romániában is, más községben, például K. megyébe [...] minden cigánnak megadták a jogot. Azoknak is, akiknek vót földjük, kevesebb, adtak ötven ár földet. Nálunk is a törvény meg vót téve erre nézve, most azt

¹⁹ Lásd erről FISCHER-GALAŢI 1998: 441–462; ACHIM 2001: 217–233.

²⁰ A szomszéd település cigány lakosainak száma a hatvanas–hetvenes évek során nagy arányban megnőtt. Ekkor kezdték el építeni kis faházaikat a falu határában levő termelősövetkezeti területeken. A rendszerváltás után ezeket a földeket nem igényelték vissza magyar tulajdonosaik (bár ezt nagy sérelemként és veszteségként élték meg), mivel a cigányok házaikat csak törvénytelen módszerekkel bontathatták volna le. Ez volt az egyik „földosztási” történet, mely elterjedt a szomszédos falvak cigány lakosai között.

²¹ Ezen a demokrácia biztosította jogokat értik.

mondottam én, »cigánok, most össze kéne gyűljünk, és elmenyünk a szavazás előtt két-három nappal, és ezt határozzuk meg. Te vagy vállalkozó, Pál s Péter, amelyik vállalja a felelősséget, hogy megadja a jogot minden cigánnak, hogy a lopásnak legyen vége, a huncutságnak nálunk a faluba legyen vége.« Mert annak nem bír vége lenni, mert a cigán reá van szorulva, és muszáj menjen, muszáj menjen lopni, mert nem adtak [földet], de a cigányság mért hibás itt? Azért, mert én eztet mondtam, s már mentek, s engömet elárultak. Az új elnöknek, a régi elnöknek [ti. a polgármesternek] elárultak engömet, hogy ne, hogy vettem föl a cigányságnak. Minköt ez nem érint, de Pál s Péter, amelyikök mennek, menjenek előre, de adják meg a jogot. S ezt követeltem vóna na, de nincs akivel. [...] Dolgoztam én a családommal annyi esztendeig, máig vlahok²² vagyunk... Nincs mivel megvegyük a földet.” (Idős cigány férfi)

A cigányok földigényének kielégítése a 2004-es helyközi választások egyik kedvelt szlogenje volt, amelyet minden induló jelölt programjának fontos pontjává tett. Az eredmények kihirdetése után azonban a győztes jelölt nem teljesítette választási ígéretének ezt a pontját, s ez nagy indulatokat kavart a cigányok körében.

Több cigány család bérel földet „felébe”²³ vagy „harmadába”.²⁴ Ez a gazdasági kapcsolat elterjedt a faluban; ugyanakkor csak bizonyos – a magyar közösség szempontjából „rendes”, „becsületes” – cigány családoknak adnak ki földet. Mindezek ellenére a földbérleti rendszert áthatja az egymás iránti bizalmatlanság. A magyar/román és a cigány családok kölcsönösen gyanakodnak egymásra a munkavégzés alatt és a termény elosztásakor. Az egymás iránti sztereotípiák megnyilvánulásának kiemelt területe ez, mint az alábbi riportrészletek is mutatják.

„...mi harmadába nem adtuk ki, egy évbe, azt hiszem volt kiadva, de az ember nem jön jól ki. Hogyha már felszámítod, akkor a napszámot megfogadod, kifizeted, s többi a terméknek száz százalék a tiéd, tehát mind a tiéd. De viszont, ha így harmadás... jól mondja a közmondás: »ha Bécsbe viszed is, cigány marad«, tehát ő lop. Ő abba jár, ha előbb, ha utóbb, de becsap a gazdát, téged, ha előbb,

²² A vlahok a Balkán-félsziget különböző országaiban élő népcsoportok, amelyek latinból származó nyelveket beszélnek. A románokat a 19. századig szintén vlahoknak hívták. Havasalföld román fejedelemség román neve Valachia, azaz Vlachföld volt. A *vlach* szó régi magyar változata az „oláh”, amellyel a románokat jelölték a régi Magyarországon. Az oláh-cigányok cigányul *vlásika roma*. Itt beszélgetőtársam utalhat arra, hogy oláh-cigányok (tehát oláhok), vagy egyszerűen az „elmaradottságot” érzékelteti ezzel a szóval.

²³ A feles bérletnél a magyar gazda szánt, a további munkákat (vetés, kapálás stb.) a bérlő végzi. Ebben az esetben a terményt felezik.

²⁴ Harmadába bérlet esetén a bérlő a szántás és vetés utáni földmunkákat is elvégzi. Ebben az esetben a magyar gazdáé a termény kétharmada, a bérlő cigány családé az egyharmada.

ha utóbb, de keresztül jár az eszén. S akkor, ha így harmadába kiadod, akkor követei, hogy fuszulykát [zöldbabot], paszulyt [szemes babot] is ő ültessen, na. S akkor ő ugyebár elmegy kétszer-háromszor, ahányszor kell, s mindig felpakol, s akkor a végén azt mondja, hogy »jaj, nem lett csak egy kicsi fuszulykánk«. Tehát kilopja, na, kijátszódja az embernek ez eszét.» (Középkorú magyar nő)

„Egy évbe vót [nevet] vagy három kas. A kukoricát, mikor osztani kezdték, raktuk a kast, én egyedül s az illető rakta, akivel jött, a fuvarossal. S mikor rakta a kast, a miénket, rakták a kicsi csöveket, s mikor rakta az övét, rakta a nagy csöveket, pedig hogy nagy-nagy izének tartotta magát, hívónének. Megidegesködtem, mondom: »én kapáltam annyit, Piri néni, így nem szép munka, mondom, én se rakom, maga se rakja, a másik se rakja. Itt van egy más izé, hogy magához se húzzon, hozzám se húzzon, hanem vegye a villát, mondom, vegye a villát, s abba a nagy es megáll, s a kicsi es megáll. Rakjuk a villával.« Megharagudtam, nem-hogy megharagudtam, de »nem akarok én sem csúfolkodni magával, de maga sem csúfolkodjon velem«. Na, azt mondja, látta, miről van a szó, »hadd el békit engemet, azt mondja, vedd azokat a zsákokat«. Na, azt mondom, »az a három zsák kukorica nem szegényít meg engemet«. Azután nem vót problémám.» (Középkorú cigány férfi)

A magyar családoknál végzett bérmunka – azaz amikor napidíjért művelik meg a földet – a nem kereskedő cigány családok alapvető megélhetési forrása. Egyrészt egy többé-kevésbé biztos megélhetési forrást jelent számukra, másrészt pedig a pénz- és terménykölcsonzési rendszerük alapját is képezi.

Az a cigány család ugyanis, amely egy magyar/román családnál már több alkalommal vállalt bérmunkát, számíthat arra, hogy nehéz helyzetben kiségití őt terménnyel vagy pénzzel. A pénzkölcsonzési rendszer többlépcsős, bonyolult rendszer. A legtöbb cigány család kapcsolatot tart fenn „jó magyar” családdal,²⁵ amelyre gazdasági alapon számíthat. Ez a család nyáron munkát biztosít számára, s esetenként pénzzel vagy terménnyel segíti ki. Amíg a kölcsönt vissza nem fizeti, a cigány család köteles minden esetben munkájával ingyen segíteni a magyar gazdát. Ez a segítség pusztán a ház körüli teendőkre korlátozódik (állatok körüli munka, szénalerakodás stb.), a bérmunkát általában nem alkalmazzák törlesztésre.

²⁵ A „jó magyar” ember/család/asszony kifejezést gyakran hallani a cigányoktól. Mindig ezzel a jelzős szerkezettel emlegetik azokat a magyarokat, akik kölcsönrel segítik őket, „tisztességesen” beszélnek velük: „Itt, a szomszédban van egy magyar asszony, aki, ha megszorulok pénz felett, akkor menyek, s ad neköm, igen, kölcsön ad neköm, s akkor menyek s segít nek. Vannak na, minden cigánnak van egy jó magyar asszonya, amelyik segíti. Én is menyek segíteni, meg es fizet, s kölcsön es ad pénzt, itt ha valaki segít, akkor te is kell segítsél valamivel.” (Fiatal cigány nő)

Több esetben is előfordult, hogy a magyarok felajánlották, hogy a cigányok tartozásukat ledolgozhatják bérmunka fejében, de ők ezt a legtöbb esetben határozottan visszautasították.²⁶ Ennek az az oka, hogy az egész napos megerőltető földmunka után a cigány családok konkrét keresetet várnak.

A cigányok kölcsönhöz való viszonyának sajátossága, hogy a kölcsönt részletekben adják meg, mindig remélve nagyobb összegeket. Ha viszont bármi oknál fogva nem tudják megadni huzamosabb ideig tartozásukat, akkor legvégső megoldásként megszakítják kapcsolatukat a magyar családdal. Ez magában rejtje azt a veszélyt, hogy a faluban nem találnak több kölcsönképes magyar családot, s e nélkül a bevételi forrás nélkül rövid időn belül elkeserítő anyagi helyzetbe kerülhetnek. Így abban az esetben is, ha a kölcsönt nem tudják megadni, gyakran fellekeresik a magyar család portáját, biztosítva a családtagokat, hogy nemsokára visszafizetik a tartozásukat. A kölcsönt a magyar és román gazda is számon tartja, s amikor tudomására jut, hogy adósa pénzhez jutott, maga megy el behajtani tartozását. Ha minden ez irányú kísérlete kudarcba fullad, akkor ennek hírére a magyar vagy román falubeli igyekszik minél hamarabb elterjeszteni közösségében, ezáltal is ellehetetleníteni a cigány család további pénzkölcsönzési kapcsolatait.

„Gyakran maradunk adósságban, s ha segítem [ti. a magyar gazdát], akkor két-három nap menni kell. Segítenem kell, amíg meg nem adtam a pénzt. Ha megadtam, akkor többet segítenem nem kell. Ha vár utánunk, akkor igen. [Az mit jelent?] Azt jelenti, hogy egy hónapot, kettőt, addig vár: Itt van ez a Sz. J., adott nekem kölcsön pénzt, hogy megvettem a juhot innen, a szomszédból, s most, hogy a juhot megvettem, megyek hozzá segíteni, mert ha nem, s megyek hozzá, hogy »János bácsi, százezer lejt kérek«, nem ad sohasem. [Mit segítesz?] Kicsit a szénába vagy az udvaron, s az állatoknál... [S ilyenkor nem fizet a gazda?] Hát, ha ad a gyermekeknek ötezer lejt, s aztán viszonzlátás, s muszáj segíteni, mert, ha nem »János bácsi adjon százezer lejt!« »Nincsen, Pista«, s teszen ki a kapun. [Volt, hogy nem adott?] Nekem ad egyszer, ha segítem, akkor ad. S, ha én sem megyek, akkor többet nem ad. S [ha] 11-én, 12-én nem viszem a pénzt, többet nem ad. S ha nem, jön be a kapun: »Pista, kaptad-e a pénzt? Mért nem adod vissza?« »János bácsi, nincs.« »Ha nincs, többet nem kapsz!« S hogy ne kapjak, isten örözzön.

²⁶ A magyar közösség tagjai ez előtt gyakran értetlenül állnak: „[Pénzt kérni jönnek?] Jönnek, de én azt nem, most is tartozik kettő, egyik százezer lejjel, a másik ötvennel, s ha találkozunk: »csókolom, nagysága, megadom a jövő hónapban«, de a jövő hónap eltelt, de soha nem adta meg. Az többet nem jön, ide, hozzám nem jön többet kérni. Én nem adnék, ha nem adja meg, akkor miért. Olyan tökéletlenek, hogy nagydarab férfi, tehát tudna dolgozni, de olyan jóakarát vagy lelkiismeret, hogy »állj meg, tényleg, ez a nő engem boldogított, adott százezer lejt, bár megkérdezem, hogy jöhetnek-e kapálni vagy nem«... Vannak közöttük is nagyon rendetlenek.” (Középkorú magyar nő)

[Hány ilyen magyar van?] *Ez az egy az én részemről, de másnak van ilyen más jó magyar embere. Ő tudja, hogy dolgozok és visszaadom.*²⁷ (Fiatal cigány férfi)

„Szoktuk hívni pityóka [burgonya] szedni [a cigányokat], s akkor mondják, hogy »ni, nagysága, én magához jövök segíteni, mert ha a télen megszorulok, akkor el kell menjek magához«. S akkor jönnek, s akkor kérnek egy necc krumplit, vagy kétőt, csak úgy, »s aztán jössz mit tudom én mit csinálni«, »jövök, nagysága” s más-kor kifizetik. [...] S akkor jön, például három nap el is végezte, zsákokba raktuk, behordtuk, s akkor adtam szalonnát, adtam zsírt, adtam krumplit, puliszka lisztet, fehér lisztet, tojást, ami volt. Még tíz-tízezer lejt, »jaj, köszönöm, nagysága!«, s veszen kávé. Nekik a kávé a mindenük.” (Középkorú magyar nő)

A mezőgazdasági bérmunkával a cigányok napi százezer, esetleg százötven-ezer lejt keresnek,²⁸ illetve egész napi ellátást kérnek. A fizetségüket még aznap el is költik, s az alapvető élelmiszereken túl szinte minden esetben vesznek valami „luxuscikket” is, mint kávé vagy a gyerekeknek savanyúcukrot. Egyik idős cigány beszélgetőtársam a következőképpen magyarázta ezt meg: „Tudja, hogy van? Hogyha egyszer pénzed van, van mindened, ha nincs pénzed, semmi sincs. Nálunk így van.”

Ilyen „luxuscikkekhez” csak azokban az esetekben jutnak hozzá, amikor pénzt kapnak, s ezeket minden esetben megvásárolják. A cigányok mindezt szembeál-lítják a nem cigányok „fukarságával”. Egyik kedvelt történetük, amikor a magyar családanya nem veszi meg a boltban síró gyerekének az édességet, pedig „telne rá” a pénzből. Többféle változatban él ez a történet a cigány nők között, de alap-eleme mindegyiknek ugyanaz: a fukarságból kegyetlen anya számára gyermeke kívánsága nem fontos annyira, mint a pénze.

A nem cigányok szerint viszont a pénzt a cigányok túl „gyorsan” és „haszon-talanságokra” költik el. A „pénzszórás” a cigányokról szóló sztereotípiarendszerek egyik alapvető eleme. Fontos eleme ennek a történetnek az a felelőtlen felnőtt ember, aki nem gondol a „jövőre”, kevés pénzét is rögtön elszórja, ahelyett, hogy félretenné egy részét „rosszabb” napokra. Mindez a nem cigányok számára meg-magyarázza azt a rossz anyagi helyzetet, amelyben a szegényebb cigányok élnek.

„Ha pénzt kapnak, akkor ők nem teszik a szalmazsák alá a pénzt. A magyar ember az még – az idősebbekről mondom – biza saját magiktól megvonják, sajnál-ják az ételt, kicsi szalonnával, tojással, s avval dolgoznak. A cigánynak, mikor pénz van, az tud élni, az mindent megvásárol egy-két nap, aztán megint kezdik előlről. Amikor pénz van, az szúrja a zsebit a pénz, s lemegy a boltba és elveri.” (Középkorú magyar férfi)

²⁷ Beszélgetőtársam egyike azon cigányoknak, akik állami munkahellyel rendelkeznek.

²⁸ Ez körülbelül tizenöt új lejt – három kenyér ára.

A munkavégzés és a bérezés állandó konfliktusforrása a cigány–magyar viszonyoknak, egyben kölcsönös sztereotípiáik erősítésének is táptalaja. A cigányok történeteiben a magyar családok gyakran jelennek meg lelketlen hajcsárokként, akik az egész napos kemény munka után a lehető legkevesebbet akarnak fizetni. Jellegzetes alakja ezeknek a történeteknek a furfangos, álszenteskedő magyar és a becsületes, keményen dolgozó cigány. A magyarok történeteiben viszont a cigányok naplopóként jelennek meg, akik igénytelen munkáért próbálják fizetségüket felvenni. Jellemző alakjai a pontosan és tisztességesen fizető, mégis becsapott magyar és a lusta, becsstelen cigány. Érdemes idézni néhány jellegzetes rövid gondolatot ezekből a történetekből:

„*Én is így dolgoztatok, a napszám százezer lej, meg háromszor enni. Nagyon válogatóság, hogyha odahaza nincs, amit egyék is, de amikor eljön, nagyon válogatóság: feketekávé, egyiknek tojás főve, a másiknak hús. S olyan is volt, hogy délbe, amikor megálltak ebédelni, az idős néninek nem volt egyéb, szalonna. Amikor meglátták, hogy mit akar adni enni, felállottak, s otthagyták. S otthon nincs, amit egyenek.*” (Középkorú magyar férfi)

„*Ők mondják, hogy »nagysága, én is megyek, s engem is hívjon«, s akkor én kiválasztom, hogy »Szánda, te jössz a leányoddal«, én kiválasztom. S már ismerem, hogy hogy kapálnak, hogy lehajolnak, s kiszedik-e burját vagy nem. [Nekik sem éri meg, ha rosszul dolgoznak...] Ők erre nem gondolnak, van, aki például a gazdalal se foglalkozik, csak éppen meg legyen kapálva, s kész. Csapkodnak, csak éppen megcsapkodják a burját, mi [azaz a nem cigányok] pedig kiszedjük mindig a tövítől. [Hánytól hányig tart a munkanap?] Fél nyolckor elindulunk itthonról, s amikor kiérünk a mezőre nyolc, fél kilenc, attól függ. S akkor volt olyan, hogy »nagysága, hat óra, s menyünk haza«, »mi addig nem menyünk haza, ameddig nem végezzük el, még van ez a pász [sor], s el kell végezzük!« Hát ott zsörtölődhetek, s máskor nem, attól függ, aztán biztogattam, hogy »ne búsuljatok, hazamenyünk, s veszek nektek likröt, s kávé t csinállok, s a vacsora mellett sört veszek«. S akkor egy kicsit úgy felelevenedtek, már jobb szívvel kapáltak. Mert nekik az minden, a likör s a kávé. Mondjuk így szemünkbe esetleg nem mondják, de mondjuk így egy cigány elmegy két-három helyre kapálni, s ha én vagyok a harmadik, akkor nekem arról a másik kettőről mond. Tehát »jaj, nagysága, annak ott ilyen beföttje is volt, vagy kávé t a mezőre is hozott«, vagy tudom is én, s akkor így próbáltak [jobb ellátást kapni]. S akkor, mikor hazajöttünk, akkor vacsorát, ugyebár, rántott káposzta tükörtójással vagy tört paszuly, túrós puliszkát főztem.*” (Idős magyar nő)

„*A napszám attól függ, milyen a gazda, s milyen a [nevet] szíve, és hogy ismeri el a munkát. Ha jólelkű, ad százötvenet [ezer lejt], s ha fukar, akkor százat [ezer lejt]. Mondom, elvárják, hogy minél olcsóbban [dolgozzanak a cigányok], de vannak ezek a jó szomszédok, a jó emberek, akik ismernek, s ezek mást nem is hívnak dolgozni.*” (Középkorú cigány férfi)

„Még dolgoztuk három évig a földjüket. Osztán csak az öregek azt mondták, hogy »gyere, Pali, mert adok valami pityókát!« [ahogy elvigye és elvesse a földön]. Mert vót nekik több is, azután, mondom, lementünk még a pityókába [a krumplicsüldre]. Mondom, »viszöm a pityókát«. Ide [azaz a szomszédjuk földjére] kellett vóna vigyük a műtrágyát, hogy hintsük a répát, s mondom, hogy ne csináljak én két utat le odáig, egyúttal viszem a pityókát s húzom az ekét [a műtrágya szétterítéséhez] is, hogy végezzük a munkát, ne menjek a lóval még egyszer, mert messze van. Hogy elsőre bémentünk, oda bé [azaz műtrágyáért]... kezdett kiabálni az úton utánam, hogy így van, úgy van, »te hazudol, mert csak így mondtad, hogy jössz ide«. Na, azt mondom, miről van a szó, »no, nem!« s kiabál tovább. »Ha nem, nem. Nem kell nekem, mert nekem van fődek, annyit kapok, amennyi kell, csak bírjak dógózni.« És azután többet nem vettük el a földet. Láttam, hogy kezdett már hamiskodni, akkor nem. Pedig osztán mi leszedtük egy nap a törökbúzá [kukoricát], leszedtük náluk nélkül [azaz a gazda nem volt kint a földön]. Szent Mihályvasárnap vót, s férjít úgy hívták, hogy Mihály, s tartották a neve napját. Leszedtük a kukoricát, s vótak segíteni nekem a testvéreim, minden. S úgy szoktuk, hogy ha jönnek segíteni, hogy »te, nekem pénzem nincsen, hogy adjak [cserébe a segítségért], de adok egy-egy zsák törökbúzá vagy kettőt is, amennyi jár, rendesen, hogy ne legyen az, hogy dolgoztatok [pénz nélkül]«. »Jól van, jól van«. Aztán hazajöttünk, s leraktuk mind oda, az udvar közepibe, letakartuk. Azt mondom, »onnan egy törökbúzá sem, senkinek sem, mondom, amíg hétfőn nem jön ki a gazda, hogy lássa, mennyi törökbúza van. Mikor el lett osztva az övék, akkor az enyéből adok mind oda, akik segítettek, nem bánom, ha nekünk egy se marad, de addig nem adok egy szemet sem.« Mikor jött [a gazda], s látta, hogy mint van a dolog [azaz-hogy az osztással megvárták], bántotta, de már mindegy vót. Én nem szeretem hamiskodni az emberrel, de nem szeretem, hogy más csapjon be engemet.” (Középkorú cigány férfi)

Mint láthatjuk, a történetek kiemelt eleme a munkaadók és a munkavállalók normatörő viselkedése. Akár a munkavégzést kijátszani akaró, telhetetlen cigányról, akár a fizetést megspóroló, gyanakvó magyar vagy román gazdáról van szó, mind a két esetben fontos hangsúlyt kap a „becsület”, melyet mind a két közösség magáénak tart. Mindkét etnikum történetei saját közösségüket erkölcsbíróként mutatják be, míg a vele együtt élő másik nemzetiséget az erkölcsi normákat kijátszani akaró közösségként ábrázolják.

Érdekes eleme ezeknek a történeteknek a cigányok „gyerekként” való bemutatása, olyan gyerekeként, akiket különböző ígéretekkel (kávé, likőr) vagy fenyegetésekkel (kölcsonmegvonás) lehet munkára csábítani. Ez a toposzrendszer része annak a falubeli véleményrendszernek, mely a cigányokat a szocializáció „alacsonyabb” fokán állóknak tartja. Jellemző jegei vannak ennek – melyek a cigányokról szóló történetekben sokszor fellelhetők –; ilyen a „hazudós cigány”, a nem cigány világot (azaz a „felnőtteket”) kijátszó cigány, s a mindezt helyrehozó „okos”, „lekenyerező” magyar vagy román.

Ám ugyanez a motívum a cigányok történeteiben is megtalálható. A magyarok és a románok nem csupán furfangos, alattomos gazdaként jelennek meg, hanem – miután szembesítették „hamiskodásukkal” – olyan, a saját kárán tanuló bűnbánó alakként, aki – hasonlóan az előzőekben bemutatott „gyerek cigány”-képhez – szintén gyerekmotívummal rokonítható.

Állami munka, segély

A kilencvenes években nagymértékben megnőtt a falubeli (állami) munkanélküliek aránya. Ennek oka, hogy a közeli ipari nagyváros gyárai egymás után számolták fel munkásállományukat. Az elbocsátások első nagy hulláma a cigányokat sújtotta, de a második hullámban a vidékről ingázó munkások nagy részét is elbocsátották. Ma a magyarok negyven százalékának nincs állami munkája. A cigányok állami munkával rendelkező csoportja szinte mérhetetlen. A közösségben két vízvezeték-szerelő, egy polgármesteri hivatali alkalmazott (képviselő) és két gyári munkás van.

„Akkor nem voltak éppen ilyen nagyra [azaz a magyarok], mert Ceaușescu idejébe megvolt a munka. Muszáj volt; ha nem mentél munkába, mentél a tömlőcbe. Adott termet [lehetőséget], hogy ángázsáld bé [jelentsd be] magad. Mindenki volt obligatoriu [kötelező], hogy legyen egy kis munkája. Hogyha nem volt munkája, vitték a temlecbe, s dolgoztatták ingyen. Az volt az egész dolog. De most futunk a munka után, s nem kapunk. Akkor megbecsülték a cigányokat, mert nem szorult reik a cigány, mindenkinek megvolt a service [itt: munkahelye], megdolgozik, navetázik [ingázik a városba], s megvolt a pénze, a fizetése, akkor egyformák voltak majdnem. Dolgozott, mert ha dolgozol, van, s ha nem dolgozol, nincs.” (Idős cigány férfi)

Mint az interjúrésztlet is mutatja, az elmúlt rendszer gyakran jelenik meg „aranykorként” a cigányok történeteiben. Ennek alapjául a biztos megélhetést hozzák föl, illetve az etnikai különbségek lényegtelené válását említik meg. Viorel Achim a kommunista rendszer cigánypolitikájáról a következőket írja: „Az új társadalmi-gazdasági körülmények között a régi kézművességet folytató cigányok kénytelenek voltak korszerű mesterségeket után nézni. Különböző csoportjaik sajátos módon alkalmazkodtak ezekhez a követelményekhez. A kovácsok például a nehéziparban és az építkezéseknél találtak munkát. [...] A városokban gyári munkások lehettek. A városi köztisztaság gyakorlatilag a cigányok monopóliuma lett. A falvakban, ahol megmaradt még, egyes helyeken napjainkig, bizonyos foglalkozási hagyomány, a cigányok a korábnál nagyobb számban dolgoztak a mezőgazdaságban.”²⁹

²⁹ ACHIM 2001: 222.

Napjainkban a cigány közösség egyik legfontosabb pénzforrása az állami segély. Ennek két fajtája van: az egyik a gyerekek után kapott családi pótlék, a másik pedig a létminimum alatt élők szociális segélye. Az előbbit szinte minden cigány család kapja. Csak ritka esetben (betegség miatt) fordul elő, hogy egy cigány család nem vállal gyereket. Mindemellett az is ritka, hogy négy gyereknél többet vállaljanak. Szociális segélyt szintén sok cigány család kap. A segély folyósításának feltétele a közmunka, amelyre viszont nem mindig van lehetőség a faluban.

Közmunkavégzésre – árkok, utak tisztítása, virágültetés stb. – általában nyáron kerül sor, mindez megnehezíti a földi bémunkákból élők munkavállalási lehetőségeit, hiszen a közmunkák ideje alatt nem tudnak a magyar vagy a román gazdák földjein dolgozni. Ez nemcsak az aznapi kereset kiesését jelenti, hanem azt is, hogy a visszautasítással a későbbi munkafelajánlásokat is elveszthetik. A falu területén azonban nincsen lehetőség nagyobb számú segélyezett foglalkoztatására, ezért fordulhat elő, hogy télen hónapokig közmunka nélkül vehetik fel segélyüket, míg nyáron egy-egy hónapban napokig dolgoznak közmunkán.

Az állami segély osztása a magyarok és románok történeteinek egyaránt egyik kedvenc eleme. Ezek a történetek rávilágítanak az állami segélynek a cigányok életében betöltött fontos szerepére. A segélyosztás hónap elején van, s a pénz megérkezte minden esetben nagy port ver fel a cigányok körében. Az első cigány ember, aki értesül a pénz megérkezéséről, hírverőket küld az alsó és a felső cigányságba, akik nagy kiabálással futnak az utcán, s minden kapun és ablakon bezörgetnek. Mivel a segélyt ábécérendben osztják, ezért először a névsor elején levő családok női tagjai indulnak csoportokba verődve, beszélgetve. A segélyosztás a postán történik, s így az épület előtti teret ebben az időszakban elfoglalják a cigány családok. Ez a falu központi tere egy világháborús emlékművel, a postával és a polgármesteri hivatallal. Gyakran órákig állnak itt a segélyre várók, s ilyenkor „belakják” a teret: a gyerekek futkároznak, a felnőttek csoportokba tömörülnek, az újabb és újabb érkezőket hangosan üdvözlik. A pénz felvétele után betérnek a helyi kisboltokba, s a segély jelentős hányadát otthagyják. A maradékból tartozásaikat törlesztik. Gyakori, hogy a segélyosztás estéjére pénz nélkül maradnak. A magyarok és a románok ezeknek a napoknak a történetét – a pénzsegélyre várakozást, majd annak „elverését” – példaként hozzák a helyi cigányok „hangos és neveletlen” viselkedésére és „pénzszórására”.

A magyar közösség elhanyagolható százaléka igényel szociális segélyt. Ennek egyik oka, hogy életkörülményeik jobbak, s így nem jogosultak a támogatásra. A másik oka pedig, hogy – mivel a segély cigány „sajátosság” a faluban – a magyarok idegenkednek az igénylésétől.

Vállalkozás és „biznicelés”

„Ez rendes család, de van köztük is, de nagyon ritka, na, amelyik tisztességesen a munkát elvégzi. Nem erre születtek, ők arra születtek, hogy hát üzérkedjenek,

ez van már benne a vérükbe. A cigány ilyen, ő beleugrik mindenbe, rámol gyorsan, épp, mint a gyerek, amikor sok mindent lát maga előtt, azonnal egyebet kér.” (Idős magyar nő)

A helyiek „vállalkozóknak” nevezik azokat a falubelieket, akik üzleteket, mészárszéket és malmot-kenyérsütödét működtetnek. „Biznicelőknek” vagy „üzérkedőknek” pedig azokat a cigányokat, akik kereskedéssel foglalkoznak.

A faluban kilenc kisbolt van. Ebből hat magyar, két cigány és egy román tulajdonú. A cigányok által működtetett boltok mindegyike a „külső” cigánysoron van. Ezeknek vevőköre elsősorban a cigányok közül kerül ki, bár a magyarok által lakott részekhez közelebbi cigány tulajdonú boltot időnként a cigányok „között” lakó magyarok is felkeresik. A kisboltok árumennyiségét és viselkedési normáit meghatározza, hogy cigány vagy nem cigány „területen” van-e az üzlet. A cigány utcában levő boltok nagyon jól ellátottak, pultjaikat zsúfolásig megtöltik édességgel, szárasztésszával, konzervekkel, illetve mindenféle más használati tárggyal. A magyar részen levő boltok kevésbé zsúfoltak, pultjaikat inkább a márkásabb élelmiszercikkek és a ruhaneműk jellemzik. A cigány utcában levő boltok általában zsúfolva vannak vásárlókkal, az eladók gyakran idegesek, kiabálnak vevőikkel. A magyar részen levő üzletek csak a nap meghatározott részében (reggel és délután) telnek meg vásárolni kívánókkal, s ezekben az üzletekben gyakran alakulnak ki magyarokból és románokból álló beszélgető társaságok. A cigánysoron levő üzletek közül ez csak a cigányok tulajdonában levő boltokra jellemző.

A település egyetlen húsfeldolgozó üzeme és péksége magyar családok tulajdonában van. A cigányok mindkét üzemben csak olyan munkákat végezhetnek, amelyek során a nyersanyaggal (azaz a kenyértésszával és a nyers hússal) nem kerülnek közvetlen kapcsolatba. Így például a helyi magyar tulajdonú pékségben a cigányok csak a takarítást és a pakolást végezhetik. A nyers kenyértésszának „közelébe” sem engedik őket, még abban az esetben sem, ha munkaerőhiány miatt akadozik a munka. A malomban a liszteszsákok garathoz tartásán kívül nem végezhetnek más munkafolyamatot. Ugyanez jellemző a helyi magyar mészárosra is. Bár az állatok leölésénél és a vér, illetve a hulladék eltakarításánál segédkeznek a cigányok, de már a nyers hús feldolgozásánál nem engedik ezt meg. Mindez annak a sztereotípiarendszernek a része, mely a cigányok tisztátalanságát, szennyezettségét³⁰ foglalja magába.³¹

³⁰ A „szennyezettségről” M. Douglas a következőket írja: „A szennyezési szabályok lényegében tiltják a fizikai kontaktust. [...] A faji megkülönböztetéseket és a kaszthatárokat is ezek az eszközök mélyítik el. Ami a társadalmi egységek meghatározott kapcsolatát és a társadalmi élet teljes struktúráját illeti, ezeknek a szerepek és a csoporthoz való hűség egyértelmű definícióján kell alapulniuk.” (DOUGLAS 2003: 78.)

³¹ Mindemellett a nem cigányokat a cigányok hasonló módon tisztátalannak tartják. Ezek a történetek elsősorban a nem cigányok tisztálkodási vagy szexuális szokásait taglalják. (Lásd erről még STEWART 1993: 210–214.)

Ezekbe a kisüzemekbe csak előzőleg „leinformált” és „sokszoros szűrőn” átment cigányokat vesznek fel, munkavégzésük szigorú elbírálás alá esik. A legkisebb hiba elkövetése esetén is könnyen elveszthetik munkájukat.

A magyar és a román közösség tagjai közül kevesen vállalnak munkát külföldön. Ennek oka, hogy nincsenek kialakult munkavállalói kapcsolatok. Magyarországi munkavállalásukat jellemzi, hogy elsősorban időszakos munkákra mennek (szőlőszedésre, kapálásra). Ezzel szemben a cigány közösség számára a külföldi munka – elsősorban a rendszerváltás után – megélhetésük egyik fontos pontja volt. Egyrészt Németországba és Szerbiába mentek feketemunkára³² (építkezés, földmunka), másrészt ruhaneműkkel üzleteltek Magyarországon. Ez utóbbi a „bizni-celéssel” foglalkozó családok fő megélhetési forrása volt.

Az üzletelésnek régi hagyománya van a falubeli cigány közösségben.³³ Az ötvenes–hatvanas évektől kezdve a faluban fellendült a falvédőkészítés. A kiszabott, megfestett falvédőkkel helyi cigány családok jártak üzletelni Moldvába és Havasalföldre. A kezdeti időszakban jól kereső foglalkozásnak számított ez, később aztán telítődött a piac. A nyolcvanas évek vége felé ez az iparág hanyatlott, s mára már teljesen eltűnt. Helyét a ruhakereskedelem vette át.

„Kereskedtünk Moldovába, volt engedélyünk, mentünk, s jelentkeztünk a primériába [itt: a Tanácsnál], s mentünk a rendőröknél, s fizettünk vizát [itt: engedélyt], s megadták s akkor tudtunk járni. Mi csak falvédőköt vittünk, s azokkal mentünk, s vettünk kocsit, s azzal mentünk. Akkor hatvanötezer lej annyi volt, hogy egy bennvalót [azaz falubeli portát] lehetett venni, de mi vettünk kocsit, s kitanult sofférnak a férjem, s jó soffőr volt erősen. Mentünk, jobb világ volt, mint most.” (Idős cigány nő)

„Akkor anyósom kivette az ipart, s elmentünk így, falvédőkkel vagy mokettával [padlószőnyeggel]. Megvette T-n az anyagot, felszabta Géza, s akkor ilyen olajfestékekkel [...] voltak sablonok, s le kellett tegyük, hogy voltak festékek, mint azon a képen [a szoba falát egy kézzel festett szentkép díszíti], voltak sablonok, azzal festékekkel lekentük, szárazítottuk egy napot, kettőt, s tettük a hátunkra, s az országot jártuk. Mindenüvé, itt Moldáviába, Olténiába, mindenüvé jártunk, s eladtuk. Arrafelé a népek, én nem tudom, de ha bécsomagoltál akármit s vitted, eladtad, megvették, ott olyanok voltak. [Szentképeket is csináltak?] Mi nem, azelőtt anyósomék mesélték, hogy még burettra is csináltak, s azt is árulták. [Burettra?] Olyan vékony anyagra, s arra is nyomtattak ilyen mindenféle képeket, s adták el. De mi ezt nem értük [nem készítettük már], inkább a tapetot, ilyen vízmentéke [vázálló] papír volt, s arra, vagy ilyen, mintha plüss lett volna, s arra azt mondtuk, perzsa.

³² Ez az egyre inkább szigorodó ellenőrzések miatt mára háttérbe szorult.

³³ A cigány közösség ezt magáénak érzi és büszkén vállalja. Az üzleteléssel foglalkozó családoknak komoly méltóságot ad, sokkal értékesebb számukra, mint a földi bérmunka vagy a téglavetés. (Lásd ugyanerről STEWART 1993: 132.)

Nem tudták, hogy mi a perzsa, arrafelé, amíg nem indultak meg Törökországba, nem tudták, s arra is nyomtattuk ki az Úrjézus képét vagy a csermelyt, tigrisest, s mindenféle. [A sablont ki készítette?] Géza megcsinálta apósommal, s vágták ki, s a színeket mi kellett kiadjuk olajfestékkel, mindegyiknek megvolt a színe, hogy ki mivel dolgozik. Volt engedélyünk, kivették az ipart, s avval jártunk, mert másképpen nem lehet. Kellett hogy menjenek a néptanácsra, ott kellett hogy fizesse nek egy taxát. Onnat el kellett menjünk a rendőrségre, mert idegenyek voltunk, s azok is kellett hogy tudjanak buletinszámokat [személyi igazolvány-szám], mindent. Mert történtek ezelőtt is lopások s ölések, s mi idegenyek voltunk, s szállodában, s ha történik valami, mindjárt minket vettek elő, hogy »ebben s ebben az órában hol voltatok?« Azután aztán elkerültek [azaz férje és bátyja] a demokrácia után Jugoszláviába [feketemunkára], én itthon voltam a gyermekekkel, a teheny volt, a disznó volt, akkor ottan megkezdett a forradalom, haza kellett jöjjenek, s akkor elmentünk Magyarországra árulni.” (Középkorú cigány nő)

Mint a riportrészletek is mutatják, a kereskedés jól kereső foglalatosságnak számított a helyi cigányok körében. A falvédőkkel való üzletelés éveiben több cigány család is építkezésbe fogott, autót vett vagy ékszerekbe fektette a pénzét. 1989 után, a piaci élet fellendülésétől kezdve csökkent a kereslet a kézi készítésű falvédők és szentképek iránt. Ekkor több cigány család is a ruhakereskedésre állt át. A rendszerváltás éveiben elsősorban Romániában kereskedtek, de a kilencvenes évek közepétől kezdve a magyarországi piacokra kezdtek járni.

„[Innen vittek árut?] Nem, ott [azaz Magyarországon], a kínai piacon vettük meg, s adtuk tovább, a városban megvettük, Budapesten, s mentünk ki minden falukra, s vették meg. [Ott is kellett engedély?] Nem, mondtuk, hogy románok vagyunk, s gondolták, hogy tényleg Romániából visszük, de úgy is mi olcsóbban adtuk, mint volt az üzletben, mert nagyon drága volt ott az üzletben, úgyhogy így kerestünk s élünk. A gyerekeket hagytam anyámnál, s akkor egy-egy hónapra mentünk, voltak anyósomnál s anyámnál. Megérte, mert vettük egy bizonyos árba, s adtuk kétszeresen. [Honnan volt kezdeti tőke?] Hát elmentünk a magyarokhoz, s kértünk tízmilliót, ötmilliót, akkor az nagy pénz volt, s elmentünk. Akkor, mikor volt két hete, az a pénz el volt téve, s még egyszer annyi. S márkát is vettünk, hogy tudjunk hazahozni. Akkor aztán nem lehetett oda sem menni, akkor elment anyósom Törökbe, s Géza is, hordták ezeket a szőnyegeteket, ágyterítőket. Azokat vittük, adtuk el, voltak ilyen vásárhelyiek, azok vették meg s adták tovább nagyobb árba. Azután annak is vége lett, s így a téglával [azaz téglavetéssel] kezdtük, kötjük [kötöttük] a seprüket, adtuk el, vittük a gyárakba, iskolákba.” (Középkorú cigány nő)

A kereskedő cigányok – kihasználva a rendszerváltás után a magyarországi „lengyel” és „MDF”-piacok elterjedését – hónapokra átköltöztek Magyarországra, elsősorban Budapestre, ahol a piacokon, bérelt helyeken vagy köztereken árulták portékáikat. Ez a megélhetési forrás a kilencvenes évek második felétől

kimerült, ma már csak néhány család folytatja kereskedői tevékenységét Magyarországon.

Az „üzérkedéssel” szerzett vagyon a nem cigány közösségekben nem számított „tisztesseges keresetnek”, annak ellenére, hogy a kezdeti tőkét szinte minden esetben román és magyar falubeliek biztosították. Ezek a kölcsönök nem voltak úgy „nyilvánosak”, mint egy munkakapcsolaton álló kölcsön, s csak olyan cigány családok kapták meg, amelyeknek már bejáratott üzletük volt. A nem cigány családok kamatra kölcsönadott pénzének megfialtatása „cigánykodásnak” számított, s a kölcsönadó nem számíthatott közössége részéről túl nagy elismerésre emiatt; ez volt az oka annak, hogy a kölcsönökről szóló történetek csak a cigány interjúkban fordultak elő; magyar és román beszélgetőtársaim nem vagy csak konkrét rákérdezésre említettek ilyen eseteket.

Cigánymunkák

A „speciális cigánymunkák” közé tartozik a téglavetés, a kéményseprés, a veszsző- és cirokseprűkötés, valamint a gomba- és erdeigyümölcs-szedés. A téglavetésnek hagyománya van a faluban. A kommunista rendszer alatt, „mellékfoglalkozásként” űzték, de a rendszerváltás óta több család nyári bevételi forrásának alapjává lett. A téglavetés a környéken egyedülálló cigánymunka, amelyet csak a falubeli cigány családok végeznek. 1989 után sok cigány család megélhetési forrásának alapja lett. A házilag készült téglának nagy kereslete van a környéken, ezért a készítés tudományát generációról generációra örököltik. A téglát a cigányok mindig családi és rokonai segítséggel készítik.³⁴ Az agyagot a férfiak „tapossák” és hordják, a téglát az asszonyok vetik ki, és közösen rakják úgynevezett „bángét”-ba. Néhány napos száradás után a férfi rokonok segítségével katlant raknak és kiégetik. Néhány hét után közösen bontják a kemencét, de a kemencében lévő téglák ára csak egy családot vagy egyént illet meg. A cigány családok a segítségért nem pénzzel fizetnek, hanem kölcsönös segítséggel. A munkafolyamat hosszadalmas, az agyag kitermelésétől a téglabála megbontásáig akár több hónap is eltelhet. Téglát sok cigány család vet, mégis a munka nehézségéhez mérve alacsony árat kérnek az elkészült tégláért. Ez is oka annak, hogy a környéken nagy a kereslet a „cigánytégla” iránt, gyakran távolabbi megyékből is érkeznek vásárlók.

A kéményseprés, hasonlóan a téglavetéshez, a településen lakó cigányok speciális munkája. Szaktudást igényel, így csak az erre specializálódott családok végzik, a koromsepréshez szükséges munkaeszközöket is maguk készítik. Egyedüliek a környéken ebben a munkában, ennek köszönhetően sikeres, jómódú családok. Mindemellett nagy ügyesség szükséges a megrendelések megszerzéséhez. A ci-

³⁴ A falubeli cigányok a rokonságot az egyenes ági leszármazáson kívül harmad-unokatestvéri viszonyig tartják számon.

gány férfiak általában maguk keresik fel a szomszéd falvak intézményeit, felajánlva szolgálataikat. A munkafolyamatot hosszas alkudozás előzi meg, melynek során a cigányok a nehéz és veszélyes munkára hivatkozva megpróbálják felvinni a fizetséget, míg a megrendelők más jelentkezőkkel példálózva igyekeznek minél alacsonyabb árat kialakítani.

Vesszőseprűkötéssel és gomba-, illetve erdei gyümölcs-gyűjtéssel csak a legszegényebb cigányok foglalkoznak. Vesszőseprűkötéssel, a munka nehézsége ellenére is, csak kisebb összegeket lehet keresni, és kötési fortélyait csak néhányan ismerik, ezért ez népszerűtlenebb pénzkereseti lehetőség a cigányok körében. A gomba- és erdei gyümölcs-gyűjtés és -eladás nemcsak a falubeli cigányok speciális munkája, a szomszédos települések cigány közösségeinek nyáron fő megélhetési forrása.³⁵ Cirokseprűkötéssel jelenleg egy család foglalkozik a településen. Ehhez a munkához speciális seprűkészítő berendezés szükséges. Az elkészített seprűket a közeli város nagypiacán adják el jó áron.

A nem cigányok sztereotípiatörténeteiben a „cigánymunkák” nem esnek negatív megítélés alá. Ebben nagy szerepet játszik, hogy a környékbeli cigány közösségek között ez az egyetlen, amelyik téglavetéssel és kéménysepréssel foglalkozik. Emiatt nagy hírnévnek örvendenek a környéken,³⁶ s a falu presztízsét is emeli a helyi cigányok „önálló pénzkereseti” foglalkozása.

Hogy tanulmányomban ilyen hosszan foglalkoztam a falubeli magyarok és cigányok megélhetési forrásaival, annak az az oka, hogy a munkalehetőségek összehasonlítása érdekes kérdést vet fel. Ha újra megvizsgáljuk a fejezet elején bemutatott táblázatot, láthatjuk, hogy a két közösség megélhetése hasonló területeket fed le. Így amíg a magyarok földművelésből, állattenyésztésből, állami munkából, vállalkozásból és – elhanyagolható mértékben – segélyből élnek, addig a cigányok ugyanezekből, kiegészítve a lehetőségeket a „speciális cigánymunkákkal”. A két közösség többé-kevésbé hasonló életszínvonalon él, tehát mindkét közösségben vannak jómódúak, középszinten élők és szegények. A cigányságról alkotott magyar közösségi sztereotípiák és a magyarokról alkotott cigány közösségi sztereotípiák azonban annak ellenére nem változnak, hogy életvilágaik ugyanazon keretek között mozognak.

Kérdés az, hogy ha a megélhetési stratégiáik hasonlóak, akkor miben különböznek azok a területek, amelyeket a sztereotípiatörténetek kiemelnek?

³⁵ Mind a két szomszédos településen nagyon szegény körülmények között élő beás cigányok laknak. Ők nem foglalkoznak sem üzleteléssel, sem téglavetéssel, bér munkával is csak elvétve. Létfenntartásuk egyik fontos eleme az erdei gyűjtögetés és az eladás, s nem veszik jó néven, ha kutatott településem cigányai a szomszédos községekben árulnak. Ezért a falubeli cigányok szinte csak saját falujukban adják el árujukat.

³⁶ A szomszédos településen folytatott terepmunkám során készített interjúmban gyakran kerültek elő pozitív példaként ennek a településnek a „dolgozó” cigányai.

A sztereotípiák világa³⁷

„Az mondják, hogy olyan, mint a más ember [a cigány ember], de nem. Meg van az, hogy akárhova elmenyen dolgozni, de úgyse úgy dolgozik, mint egy rendes ember. Lop, nem tisztálkodik, egymásra csinálják a gyermeket. [...] Annyi, hogy ők erős összetartók, a cigányok. Így, ha mondjuk egyet ütnek, mindegyik menyen, de ha a cigány üt egy magyart? Megnézzük, s tovább menyünk, nem segítünk, de a cigányok, jaj, csak kezdjél el egyre bőgni [hangosan kiabálni], vagy verjél meg egy cigány leánykát vagy gyermeköt. Jaj, az egész anyja, apja, testvére, minden nyámja [rokonsága], mind odagyűl. Mi nem vagyunk [ilyen] összetartók.” (Idős magyar nő)

„Hanem egyszer-egyszer, sokszor voltam más helyen, s amikor hallottam a cigányokról, nem mondtam. Kérdezték: »cigány vagy?«, azt mondtam: »nem«. Ez nem igaz, de féltem. Ha megmondom, hogy cigány vagyok, máshogy néznek rám. »Csaltak, s milyen emberek? S milyen durván beszéltek!« S kérdezték: »cigány vagy?« Mondom: »nem!« Soha életemben nem hazudtam le, én szerettem nagyon, hogy cigány vagyok, s mégis.” (Idős cigány férfi)

A falubeli sztereotípiarendszereknek mély gyökerük van mind a falubeli magyar és román, mind pedig a cigány közösségben, mindamellet, hogy látványos, nyilvános összeütközéseik ritkák.³⁸

Úgy vélem, ahhoz, hogy a sztereotípiák által felvetett kérdésekre válaszolni lehessen, be kell mutatni a sztereotípiatörténetek által kiemelt területek „használatát”, a sztereotipizált cselekedetek „megélését”. Ugyanakkor nem elegendő a sztereotípiák által lefedett területeket felvázolni, hanem a sztereotipizált területek közösségi működését, megélését és belső megítélését is szükséges. Mindezek utal-

³⁷ A több hónapos, állomásozó terepmunka sem adott elegendő lehetőséget arra, hogy mélyen feltárjam és megértsem a cigány közösség belső normarendszerét. Bizonyos területekre nagyobb betekintést nyertem, bizonyosakra kisebbet. Ez attól függött, hogy a cigányok hol húzták meg azt a határt, ahova egy – bár már bizonyos szempontból „hozzájuk tartozó” – gádzsit beengedtek. A falubeli cigányok nem könnyen fogadtak be közösségükbe nem cigányokat. Hasonlóan viszonyultak hozzám is, én mint „gádzsi” elsősorban saját társadalmam megtestesítője voltam. Megtiszteltetés volt, hogy idővel „más gádzsi”-nak tekintettek, mint a többi falubeli magyart vagy románt, ennek értelmében több gesztust is tettek nekem, családi rendezvényekre hívtak, keresztszülőségre kértek fel. A falu társadalmi szerkezetét tekintve azonban egyik oldalon a gádzsók vannak, a másik oldalon a cigányok. A kettő közötti határ bizonyos szempontból átjárható lett számomra, de csak bizonyos keretek között. Elemzésem is e kettősséget – a kint és a bent nézőpontját – próbálja bemutatni.

³⁸ Ilyesmire látványosan csak kocsmai verekedések alkalmával kerül sor. A munkabér és munkavégzés körüli viták mindig a portákon belül, magánügyként zajlanak.

nak a két együtt élő közösség viszonyaira, életvilágaik másságára, közös mindennapjaik „rendjére” és működésére.

Ahogy az előzőekben már bemutattam, a magyar, a román és a cigány megélhetési források és az ahhoz kapcsolódó munkavégzések mind a két közösségnél hasonlóak voltak, kiegészítve azzal, hogy a cigány közösség megélhetési stratégiái tágabb területet öleltek fel. Az első olyan szempont, ahol éles különbséget lehetett felfedezni a cigány és a nem cigány közösségek normarendszerében, az volt, hogy a munka fogalma mást jelentett a gádzsók és mást a cigányok világában.

A nem cigány közösség erkölcsi rendszerének alapja a földmunka. Ezt a falubeli földbirtokok nagysága határozza meg. Így az a magyar vagy román gazda, aki nagy földtulajdonnal és gépparkkal bír, látványosabb és nagyobb hasznot hozó munkát prezentál közössége felé, mint a kevesebb földdel bíró falubelije.

A földmunkálatok idején a gazdacsaládok kora hajnaltól késő estig a földeken vannak. A nagygazdák munkába indulása látványos, hiszen nagy gépekkel, hozzájuk kapcsolt utánfutón tíz–tizenkét cigánnyal vonulnak ki a földekre, s este hasonlóan látványos „menetben”, megrakott szénásszekerekkel térnek haza. Az a család, amely földjét rendben tartja, s amelynek termése – az időjárás viszonyoknak megfelelően – dús, nagy elismerésnek örvend a faluban. Mindez befolyásolja a család megítélését is; hiszen a „jó munkások” azok, akik családjuknak biztos megélhetést tudnak teremteni.

A felnőtt világ a gyerekek munkabírását és munkaszeretét már kiskoruktól kezdve figyeli és ösztönzi. Családi történetek keringenek a faluban az egész napot a mezőn vagy a háztartásban keményen végigdolgozó gyerekekről. Ezek a történetek megőrződnek, s a gyerek éle szakaszaihoz kapcsolódó fontos átmenetiszertartási ünnepségeken³⁹ újra és újra elmesélik őket. A gyerekkorukban aktív, jó munkabírású gyerekek a későbbiekben generációjuk vezető tagjaivá válnak. Mindez jelentős befolyást gyakorol későbbi párválasztásukra is. Nem jellemző a falu magyar közösségére, hogy az idősebbek vagyoni alapon befolyásolnák a fiatalok párválasztását, mindemellett a fiatal nők és férfiak választását az befolyásolja, hogy milyen baráti csoporthoz tartoznak. Mivel ez általában a családok falubeli helyzetétől, társadalmi megítélésétől függ, ezért a hasonló anyagi helyzetben és pozícióban levő családok gyerekei általában egy baráti körbe kerülnek. Párválasztáskor általában tehát az azonos körülmények között élő fiatalok egymás közül választanak.

A falu magyar társadalmának vezető rétegét a nagygazdák alkotják. Ők azok, akik a falu gazdasági életének a mozgatói, befolyásolói. Éppen ezért erőteljes beleszólási joggal bírnak a falu ügyeibe, a vezető képviselő-testület jelöltjei is közülük,

³⁹ Például a konfirmáló és a katonabúcsúztató vacsorán. Bővebben lásd A. VAN GENNEP, *The Rites of Passage*, Chicago, 1961.

valamint rokonaik közül kerülnek ki. A faluban a föld művelésének hagyománya évszázadokra visszamenőleg a magyar közösséghez kötődik; az volt a falusi élet és a közösség központi szervező eleme. A föld megműveléséből, a magyar etnikum emlékezete szerint, csak a magyar közösség tagjai tartották el családjukat, hiszen a románok állattartásból éltek, a cigányok pedig kereskedéssel és téglavetéssel foglalkoztak. A munka határozta meg mindennapjaikat, jelölte ki ünnepeik idejét, osztotta be szabadnapjaikat.⁴⁰ A munkabírás jellemezte az embereket, s befolyásolta közösségi megbecsültségüket. Tehát a magyar közösség lokális identitását több szempontból is meghatározta a (föld)munka, egyrészt etnikumfüggő volt, azaz csak őket jellemezte, másrészt közösségük normarendszerének meghatározó eleme lett. Ugyanakkor a munkabírás és -szeretet ideája nem pusztán a földmunkálatokra korlátozódott, hasonló módon nagy értéke volt a „jó” mesterembernek vagy a „tisztességes” kereskedőnek is.⁴¹

A cigányok munkamegítélése ezzel szemben egészen más. Az ő rendszerükben a munka a létfenntartás eszköze. A munka értékét az általa keresett pénz mennyisége adja meg. Így például a téglavetéssel való több hónapos bajlódásnak vagy a seprűkötés egész napos derékfájdító munkájának – cigány ismerőseim szerint – egyetlen értéke a végén egy összegben kapott pénz. A földmunkálatokkal a fő problémájuk pedig az, hogy az egész napos, kemény mezei munka ellenértéként viszonylag kis összeget kapnak. Ezért igyekeznek a munkával járó juttatások körét kiterjeszteni, azaz a napi háromszori étkezésnél elvárják a jó és kielégítő ételeket, a kávé és a „szivarat”. Tehát a látszólag hasonló létfenntartási mód, (földművelés, üzletek, boltok) és annak a normarendszernek a cigány és nem cigány beszélgetésben „nyilvános” hangoztatása mögött nem húzódik meg a magyar és román társadalom szigorú munkaetikája.

A cigány közösségben a munkavégzésnek nincs olyan társadalmilag meghatározó szerepe, mint a nem cigányokéban. Az egyén megítélésének alapját nem az adja, hogy milyen a munkabírása és mennyire szeret dolgozni. Sőt, az „ügyes” módon szerzett pénz értékét emeli, hogy nem „verejtékezve” kínlódtak meg érte, hanem „furfangossággal”.⁴²

A kéményseprő cigány családok ezért is örvendenek nagy elismerésnek a cigányok körében, hiszen ügyesség kell egy intézmény, esetleg egy teljes utca kéményseprői munkálatainak lebonyolításához, nem szólva a „ravaszással” kijátzott hatóságokról. A kereskedés értékét is az emeli, ha egy kereskedői vénával megáldott asszony (ritkábban férfi) szinte bármilyen árura talál vevőt. Ügyes alku-

⁴⁰ Így minden közösségi ünnep időpontját a nagyobb földmunkák utánra időzítették, napi időpontját pedig a csorda hazajövele és a fejes ideje határozta meg.

⁴¹ A faluban a negyvenes években több mézárszék és malom is volt.

⁴² Lásd ugyanerről STEWART 1993: 150–164.

dozással a befektetett pénz értékének többszörösét is megkaphatja. Erre a „leleményességre” utalt a kilencvenes évek elején a magyarországi piacok és az „Erdély-reneszánsz” kihasználása. Ezekben az években Magyarországon sokan keresték a határon túlról jövő „olcsó”, de a kínainál jobb minőségű árut. Ezt az igényt kihasználva vásárolták meg a cigány kereskedők a budapesti „kínai piacon” a ruhaneműt, cipőt, és adták tovább némi felpénzzel a vidéki városokban „romániaiként”.

A cigány normarendszerben a munkavégzés másik „értelme” a „láthatatlanság”⁴³ biztosítéka, azaz az összeütközések elkerülése a nem cigány társadalommal. Patrick Williams hasonló jelenséget ír le a Párizs környéki cigányokkal kapcsolatban: „Hogy ezt valahogy meg tudjam ragadni, a »láthatatlanság« kifejezést használom. Itt tulajdonképpen a kedvező alkalom kihasználásának művészetéről van szó, ami a kelderás közösség egyik fő erőssége. Ez a láthatatlanná válás óvja meg őket mindazoktól a reakcióktól, amelyek törvényszerűen bekövetkeznek, amikor az úgynevezett befogadó közeg felfedezi a cigányok jelenlétét.”

A munka és kívülről is jól látható megélhetési formák nélkül élő cigány család „gyanús” elem a falu gádzsó társadalmának szemében. Ezeket a családokat keresi meg a rendőrség, ha a faluban lopás történik, negatív megítélésük miatt pedig nehezen vagy egyáltalán nem kapnak munkát a faluban. Ebbe a helyzetbe csak néhány cigány család kerül, elsősorban azok, akik valamilyen okból kifolyólag elvesztették magyar/román pártfogó rendszerüket vagy a családfő lezüllése magával rántotta a családot is. Kilátástalan és veszélyes helyzetet eredményez a magyar pártfogói kapcsolatok felszámolása, mivel ez a család alapvető mindennapi élethelyzetét lehetetlenítheti el; falubeli munkalehetőségeik megszűnnek, egyedüli pénzszerzési forrásként a téglavetés/seprűkötés/gombaszedés marad meg, ami azonban nem biztosít elegendő alapot egy család egész évi fenntartására. A családfő elzüllése szintén megnehezíti a család fenntartását, de ebben az esetben a feleségnek vagy a gyerekeknek megmarad az esélyük a magyaroknál végzendő munkára, mindennek ellenére azonban ez sem biztosítja számukra a létbiztonságot. A „munka nélküli” helyzetet tehát igyekszik elkerülni a cigány közösség, de ennek okát nem a nem cigányokhoz hasonló munkaértékrendszerben kell keresni, hanem a létfenntartás biztosítására és a magyar közösséggel való konfliktus elkerülésére való törekvésben.

A cigány közösség mentális rendszerében a munkavégzés másik „értelme” tehát az, hogy ezáltal elkerülhető az összeütközés a többségi társadalommal. A cigány családok igyekeznek életvitelük külsődlegességében minél kevesebb feltűnést kelteni. Amikor „cigányként viselkednek”, annak megvan a maga helye és ideje a faluban. Vannak olyan alkalmak, amikor a cigány közösség viselkedése látvá-

⁴³ WILLIAMS 2000: 71–72.

nyosan megváltozik, határozottan „cigánnyá” válik. Ilyen például a segélyosztás napja és a halottvirrasztás éjszakája.⁴⁴ A „cigány viselkedésnek” a közösségben jól behatárolható tere és ideje van, ez a cigányok nyilvános vagy félnyilvános „szereplései” közé tartozik.

Zárszó

Tanulmányomban sztereotípiatörténetek vizsgálatán keresztül egy kisközösség együttélési normarendszerét, cigány és nem cigány világának határát és a határátlépés lehetőségeit vizsgáltam. A sztereotípiatörténetek „negatív” (vagy „pozitív”) lenyomatait adták a mindennapokban meghúzódó konfliktusoknak és együttélési nehézségeknek, melyet a közösségek tagjai legkönnyebben ezekben a történetekben fogalmaztak meg. Az etnikai jellegzetességeket hangsúlyozó „lusta és hitvány” cigány és a „fukar és hajcsár” nem cigány alakja toposz volt az együtt élő közösségekben. Az ezekhez a toposzokhoz kötődő történetek, a falubeli erkölcsi és viselkedési normatörések vizsgálata az együttélésnek sajátos olvasatát adta.

Irodalom

- ACHIM, Viorel 2001. *Cigányok a román történelemben*, Bp., Osiris Kiadó
- ALLPORT, Gordon Williard 1999. *Az előítélet*, Bp., Osiris Kiadó
- BAKÓ Boglárka 2005. *Romlott nők és tiszta lányok*, in PRÓNAI Csaba (szerk.), *Cigány világok Európában*, Bp., Nyitott Könyvműhely Kiadó
- BANAJI, Mahzarin 2003. *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*, Bp., Osiris Kiadó
- BARTH, Fredrik 1969. *Ethnic groups and boundaries*, Oslo, University Press, 117–134.
- DOUGLAS, Mary 2003. *Rejtett jelentések*, Bp., Osiris Kiadó
- FISCHER-GALAȚI, Stephen 1998. *Romania under Communism*, in Dinu C. GIURESCU–Stephen FISCHER-GALAȚI (eds.), *Romania – a Historic Perspective*, New York, Columbia University Press, 441–462.
- FRASER, Sir Agnus 2002. *A cigányok*, Bp., Osiris Kiadó

⁴⁴ A halottvirrasztás éjszakáján a halott rokonai, barátai és ismerősei a halottas háznál összegyűlnek, halkán énekelnek, a halotról fennhangon megemlékeznek, isznak az egészségére. Egész éjszaka együtt vannak. A cigányok, ha számukra kedves gádzsó hal meg, akkor a nem cigány halottas háznál is virrasztanak. Ebben az esetben a rítus másképpen zajlik. Csupán egy kis időt töltenek el a halottas ház udvarán, ahol énekelnek és megemlékeznek az elhunyról. A halottas házba nem mennek be; az elhunyt rokonai megelőzendő ezt, az udvaron kínálják meg őket itallal. A halottvirrasztás éjszakája a falubeli hagyományrendszer egyik, magyarok és románok által is népszerűnek tartott folklórelemévé vált.

- HUNYADY György 1996. *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*, Bp., Akadémiai Kiadó
- HUNYADY György 2001. *Sztereotípiakutatás, hagyományok és irányok*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó
- NIEDERMÜLLER Péter 1994. Paradigmák és esélyek, *Replika* (13–14): 89–131.
- OKELY, Judith 1983. *The Traveller-Gypsies*, Cambridge, Cambridge University Press
- RAO, Aparna 1996. A nő a cigány kultúrában, *Magyar Lettre Internationale* (21): 72–74.
- WILLIAMS, Patrick 1996. Láthatatlan színek, avagy cigányok Párizs elővárosaiban, *Magyar Lettre Internationale* (21): 68–72.
- WILLIAMS, Patrick 2000. *A párizsi kelderások láthatatlansága*, in PRÓNAI Csaba (szerk.), *Cigányok Európában 1. Nyugat Európa*, Bp., Új Mandátum Könyvkiadó, 183–205.
- WILLIAMS, Patrick 2004. *Cigány házasság*, Bp., L'Harmattan Kiadó–Új Mandátum Könyvkiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet